

*В. Й. Ганяк,
аспірант кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою,
Національна академія державного управління при Президентові України*

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАУКИ І РЕЛІГІЇ У ПРОТИДІЇ ВИКЛИКАМ ТА ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНИМ ІНТЕРЕСАМ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

V. Haniak,
postgraduate student of division of European, globalization, integration and management of national security,
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

THE RELATIONSHIP BETWEEN SCIENCE AND RELIGION IN COUNTERING CHALLENGES AND THREATS TO NATIONAL INTERESTS IN THE RELIGIOUS SPHERE OF UKRAINE

На підставі компаративного аналізу реального стану релігійної сфери України і домінуючих практик у більшості пострадянських держав пропонується стратегічне бачення побудови взаємовідносин науки і релігії в процесі реагування на виклики і загрози національним інтересам України в цій сфері.

The article is based on a comparative analysis of the actual state of the religious sphere of Ukraine and the dominant practice in most post-Soviet states are invited to build a strategic vision of the relationship between science and religion in the process of responding to challenges and threats to Ukraine's national interests in this sphere.

Ключові слова: національна безпека, еволюція, конвергенція, синергетика, зона біфуркації, аттрактор, наука і релігія.

Key words: national security, evolution, convergence, synergy, bifurcation zone, attractor science and religion.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Серед величезного спектра позанаукового знання на особливу роль завжди претендувало і претендує релігійне знання, яке є однією з найбільш ранніх його форм і спрямовується за межі раціонального у сферу надприродного та трансцендентного.

Основне питання при побудові взаємовідносин релігії й науки протягом багатьох століть зосереджувалося на розв'язанні проблеми співвідношення віри та розуму, тобто порівняльного значення релігійних істин,

які отримані за допомогою одкровення, та істин, здобутих логічним шляхом, тобто розумом. Абсолютизація будь-яких з цих істин завжди загрожувала людству в глухий кут: призводила до виключного панування атеїзму чи клерикалізації суспільного життя.

В умовах глобальної кризи сучасна наука змушена трансформуватися до нових умов, змінювати свій імідж незаперечного арбітра в пізнанні й доцільному перетворенні світу, приборкувати свої претензії на фундаменталізм і надійність критеріїв людської діяльності,

більш тверезо оцінювати свої реальні і, на жаль, досить обмежені можливості в створенні гармонійного матеріального і духовного середовища існування людини і людства [9]. Вищевказані факти та різні телеологічні підходи до істини науки і релігії змушують глибше подивитися на можливості їх взаємодії на початку XXI ст.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Філософські, політологічні, правові, соціологічні та релігієзнавчі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювались у роботах вітчизняних дослідників: А. Колодного, М. Бабія, О. Горкуши, Г. Друзенка, С. Здіюрука, В. Єленського, М. Лагодича, М. Паліченка та ін. Вагомий внесок у дослідження окремих аспектів вищевказаної проблеми зробили російські вчені — І. Понкін, Л. Мітрохін, М. Кузнецов та ін.

Загальним проблемам національної безпеки України були присвячені роботи І. Бінька, О. Бодрука, О. Гончаренка, В. Горбуліна, О. Данільяна, В. Ліпкана, О. Мітрофанова, В. Мунтіяна, Н. Нижник, С. Пирожкова, Г. Перепелиці, Г. Почепцова, Ю. Римаренка, Г. Ситника та ін.

Певну підказку нашому дослідженню знаходимо у В. Степіна, який провів теоретико-філософський аналіз засад західної цивілізації, приділивши особливу увагу закладеним у ній базовим цінностям — універсаліям (демократія, наука, християнство).

НЕ ВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Аналіз наукової літератури останніх років [3; 6; 9] свідчить, що з методологічних позицій колишніх науково-концептуальних підходів (ефект тунельного зору) неможливо надати вичерпну відповідь на питання: "Що є визначальним у процесі побудови взаємовідносин науки й релігії на початку XXI ст.?" Нове бачення вищевказаної проблеми може надати синергетика — наука, яка об'єднала методологію міждисциплінарних досліджень та дає можливість розглядати еволюцію суспільства як процес самоорганізації, у якому є місце як для випадковості, так і необхідності.

ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета цього дослідження полягає в аналізі механізму взаємовідносин науки й релігії та ефективних форм його реалізації у протидії викликам і загрозам національним інтересам у релігійній сфері України.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі дослідницькі завдання:

- розглянути кризу науки й релігії в сучасному світі з позицій соціальної синергетики і визначити стадію, на якій вона перебуває;

- проаналізувати домінуючі практики взаємодії науки і релігії у більшості пострадянських держав у протидії викликам і загрозам національним інтересам у релігійній сфері;

- запропонувати можливі шляхи та форми взаємодії науки й релігії, використання яких може позитивно вплинути на захист національних інтересів у релігійній Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Криза сучасної науки й релігії багато в чому пов'язана з цивілізаційною кризою західного світу, який будучи домінуючим протягом багатьох століть визначав і визначає напрям розвитку людства. Значне зростання впливу глобалізації на планеті з кінця минулого століття лише прискорило настання цивілізаційної кризи Заходу. Яким чином відбулося це прискорення? Особливо помітним у вищевказаний період стало нав'язування всім країнам системи західних цінностей, що в остаточному підсумку призвело до посилення у світі двох суперечливих тенденцій. З одного боку, глобальний наступ агресивної секуляризації, а з іншого — виникнення зворотної її реакції — десекуляризації окремих країн і регіонів.

Щоб краще зрозуміти сучасні проблеми західної цивілізації, слід повернутися до витоків її становлення, тобто до епохи Нового часу, коли закладалися підвалини її майбутнього розвитку. Але тут виявляється, що й досі серед учених не існує єдиної думки щодо визначення, що слід вважати корінням європейської цивілізації.

Так, Р. Осборн, аналізуючи всесвітньо-історичний процес західного світу, не знаходить у ньому жодних стійких закономірностей чи ідейних констант, тобто безперервності однієї чітко окресленої традиції. Він переконаний, що для того, щоб деякий історичний феномен справив значний вплив на розвиток цивілізації потрібно одночасне поєднання кількох об'єктивних чинників та реалізація певної сукупності випадкових подій [6].

Такі відомі дослідники, як С. Хантінгтон і Ф. Конечний, вважають, що релігія є одним із центральних елементів будь-якої цивілізації [12]. Водночас, на думку С. Хантінгтона, західну цивілізацію може досить сильно розхитати послаблення її центрального компонента — християнства. Усе меншу частку становлять ті європейці, які заявляють про свої релігійні переконання, слідує релігійній практиці і беруть участь у діяльності релігійних організацій. Ця тенденція відображає не стільки вороже ставлення до релігії, скільки байдужість до неї [1].

Не намагаючись розглянути весь спектр думок щодо вищезгаданих витоків, лише згадаємо, що останні наукові дослідження (А. Гуссейнова, Л. Косарева, А. Коротаєва, А. Малкова, Д. Халтуріна та інших), які стосуються висвітлення епохи Нового часу, зосереджуються навколо проблеми: що вплинуло більше на формування світогляду людини того часу: нові морально-етичні цінності чи розвиток економічних відносин і науки? Ця суперечка триває вже досить довгий час: на першому наполягають послідовники німецького соціолога М. Вебера, а друге відстоюють прихильники діалектико-матеріалістичної теорії [2].

На нашу думку, неоднозначні відповіді щодо витоків західної цивілізації тільки зайвий раз засвідчують, що в реальності ми маємо справу зі складною соціальною системою, що живе відповідно до законів самоорганізації. Саме тому І. Прігожин у своїй роботі "Філософія нестабільності" підкреслює необхідність пошуку нових

форм осмислення реальності, яка відкривається нам крізь призму синергетики [7].

Сучасний період нестабільності у світі з позицій соціальної синергетики визначається як глобальна біфуркація, тобто стан невизначеності, коли з'являється як мінімум кілька альтернатив його майбутнього розвитку. Епоху Нового часу також певною мірою можна вважати схожою зоною соціальної біфуркації (друга половина XVI — початок XVII ст.), яка виникла внаслідок кризи європейської цивілізації.

Яке ж підґрунтя мала тогочасна криза? Епоха Відродження відкрила новий етап у житті людини: чільними стають ідеї раціоналізму і гуманізму. Гуманісти Ренесансу переконані були в тому, що людина, як і Бог, має свободу волі у своїх діях, тому вона сама керує своєю долею і суспільством, роблячи раціональний вибір. Наприклад, М. Кузанський (1401—1464) прямо стверджує: "людина є другий бог". Але вже з початку XVI ст. ренесансний гуманізм переживає глибоку кризу: свобода волі була замінена придушенням й винищенням інакомислячих, тобто тих, хто не хотів підкорятися сильній владі. Настає період розчарування в ідеях ренесансного гуманізму. Певною мірою ця криза стала однією з причин появи нових течій радикальної Реформації, які намагалися вирвати людину з кайданів Католицької церкви і міцних обіймів вже існуючого руху Протестантизму (М. Лютера і Ж. Кальвіна) [2].

Головною спільною рисою, що дає нам змогу порівнювати тогочасну кризу із сучасною, можна вважати невдалу спробу західної цивілізації нехтувати роллю релігії в суспільному розвитку. Після довгого періоду секуляризації Відродження виникла необхідність повернення до християнських цінностей. Посилення процесу диференціації (появи великої кількості національних релігій) призвело до низки релігійних конфліктів, що часто знаходили своє продовження у вигляді жорстких війн. Але, крім процесу диференціації, на початку біфуркації вже спостерігається (хоча й слабкий) процес інтеграції: робляться спроби поєднати гуманістичні цінності, що базувалися на ідеях античної філософії, з християнською мораллю.

Така конвергенція науки і релігії з часом призвела до появи нової науки — етики, яка стала рятівним колом європейської цивілізації на довгі століття. Р. Декарт не даремно розмістив етику на верхівці дерева наук, сподіваючись, що європейці будуть орієнтуватись у своєму розвитку на високі моральні ідеали. Великі економічні зрушення того часу та нові відкриття в науці знову примушують західну людину повірити у власні сили, відводячи релігії лише другорядну роль. З позицій синергетики цей факт означає, що західною цивілізацією був зроблений вибір напрямку руху до певного атрактора.

Цікаво, що вже тоді зустрічаються приклади критики ідеологів обраного курсу. Так, протестант-соціаліст Ф. Кайпер, критикуючи твердження Б. Спінози, що найбільшим благом для людини є пізнання та любов до Бога, вказує на наявність у ньому певних суперечностей. Якщо єдиним Богом є природа, то найбільшим благом для людини є отримання задоволення від природи тут і зараз, тобто в можливості захопити для себе найбільшу частку усіх задовольств в реально існуючому світі [13]. Авторитет етики виявився недостатнім серед інших

наук, які внаслідок збільшення спеціалізації все частіше робили заяви про власну самодостатність у визначенні свого шляху розвитку. Неважко зауважити, що в міру поступового послаблення ролі релігії в західній цивілізації справдилися найгірші прогнози щодо загроз її існуванню і вона знову опинилася на роздоріжжі.

Незважаючи на те, що рівень релігійності життя в Україні протягом останніх років ще демонструє дещо уповільнену динаміку зростання внаслідок певної інерції процесів духовно-релігійного відродження українського народу після розпаду СРСР, все ж під час проведення глибшого аналізу реального стану та перспектив розвитку суспільно-релігійної сфери нашої країни слід враховувати глобальні тенденції сучасного світу.

Цілком зрозуміло, що поліконфесійне українське суспільство містить значні конфліктогенні чинники. Однак якщо західні демократії вже встигли вибудувати більш-менш прийнятні механізми цивілізованого попередження та вирішення конфліктів у суспільно-релігійній сфері, то перехідне українське суспільство лише робить перші кроки в цьому напрямі. Не дивно, що після отримання Україною незалежності та можливості вільного розвитку різних релігій, у наступний період було відзначено велику кількість релігійних конфліктів у цій сфері.

Прояви ксенофобії, антисемітизму, екстремізму, расової і релігійної нетерпимості створюють підвалини для руйнування існуючого рівня етноконфесійної толерантності, зростання напруженості в українському суспільстві, ворожнечі й, як наслідок, поширення злочинності на цьому ґрунті. Реалії сьогодення потребують, замість проголошення окремих декларацій, перейти до комплексного формування та реалізації державної політики в цій сфері життєдіяльності суспільства.

Ст. 7 Закону України "Про основи національної безпеки України" окремо вирізняє серед загроз національним інтересам і національній безпеці України "можливість виникнення конфліктів у сфері міжконфесійних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад". При цьому, відповідно до ст. 8, до основних напрямів державної політики з питань національної безпеки увійшло "забезпечення міжконфесійної стабільності та запобігання конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущення протистояння різних церков, у тому числі щодо розподілу сфер впливу на території України".

Питанню пошуку способів протидії екстремізму та релігійній нетерпимості внаслідок виникнення та розгортання релігійно-політичних конфліктів постійно приділяють увагу вітчизняні науковці, які серед основних причин цієї проблеми називають радикалізм, екстремізм, політизацію проблематики міжнаціональних та етноконфесійних відносин, а також негативний вплив релігійно-екстремістських організацій.

Велику небезпеку криє в собі низький рівень як релігійно-освітньої, так і релігійної освіти українського населення. І це при тому, що більшість населення країни вважає себе віруючими. Цей факт дає простір для різного роду маніпуляцій на релігійному ґрунті політикам, журналістам, громадським діячам та представникам окремих релігій. Прикро, коли до релігійних суперечок до-

лучаються в якості активних учасників деякі вітчизняні науковці, та починають оцінювати релігійні питання в залежності від власних релігійних уподобань навіть у солідних наукових виданнях, порушуючи тим самим принцип позаконфесійності. Фактично в Україні сформувалася ціла група вчених, яка протягом останнього десятиліття неодноразово робила спроби впровадити в науковий обіг та закріпити на законодавчому рівні досить сумнівний і суперечливий концепт "духовна безпека", який надав би широкі можливості для здійснення релігійної дискримінації під прикриттям захисту так званих "традиційних" церков (релігійних організацій). З числа представників різних наук слід окремо виділити: Д. Зеркалова, В. Остроухова, В. Петрика, С. Сьоміна та ін. Невтішні наслідки введення вищезазначеного концепту в науковий обіг можна спостерігати на прикладі Російської Федерації — "духовна безпека" стала одним з найбільш важливих елементів репресивної політики проти релігійних меншин в цій країні. При цьому слід зауважити, що після появи декількох критичних праць європейських вчених [14; 15] щодо цього одіозного концепту, можна сподіватися, що цей термін навряд чи зможе закріпитися в науковому чи законодавчому полі західних держав.

За 25 років незалежності в українському парламенті за роки незалежності створювалися різні міжфракційні депутатські об'єднання, які бажали опікуватися суспільно-релігійною сферою. Боротьба закладалася навіть на рівні назв багатьох з них (наприклад, "На підтримку канонічної Православної Церкви", "За Єдину Помісну Православну церкву"), вже не кажучи про напрями їхньої практичної діяльності, що навряд відповідало національним інтересам країни. Подібні спроби розхитати більш-менш спокійну ситуацію в цій сфері, що спостерігалася протягом останніх років, є досить небезпечними для поліконфесійної держави. Тому державі необхідно чітко визначити, чи хоча б приблизно окреслити, що слід розуміти під національними інтересами в суспільно-релігійній сфері України.

Поділяючи думку Г. Ситника, під національними інтересами будемо розуміти сукупність збалансованих інтересів людини (громадянина), суспільства держави, відсутність реалізації яких не гарантує збереження національних цінностей, державного суверенітету, територіальної цілісності та прогресивного суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України [8]. Формування національних інтересів в цій сфері та їх розвиток відбувається протягом всієї історії країни, духовного поступу її суспільства. З нашої точки зору, це, передусім, забезпечення свободи совісті й релігії (віросповідання), збереження і розвиток національної та культурно-релігійної ідентичності української нації, корінних народів і національних меншин України як основи реалізації суверенного права українського народу на самовизначення та створення відповідних механізмів самозахисту державності.

Справедливими є слова В. Скотного: "Жодної прийнятної альтернативи взаємодії науки й релігії не існує. Альтернативою можуть бути лише глобальне невігластво, моральна розпуста, заперечення і знання, і віри, суцільний нігілізм, світоглядний агностицизм, уседозволеність та елементарні лінощі, котрі знищують саме

бажання брати участь у пізнанні і перетворенні світу... Однак якщо така взаємодія принципово необхідна і можлива і, навіть більше того, може бути взаємокорисною, то цілком природно виникають питання про конструктивні механізми цієї бажаної інтеграції, про ті ідеальні елементи, ті мостики, котрі можуть бути використані для постійного наближення, взаємопроникнення і взаємозбагачення сфер, що інтегруються" [9]. Ці механізми не можуть спиратися лише на словесно виражені побажання чи умоглядні конструкції філософського гатунку, вони мають спиратися на чіткі принципи, що відповідають вищевказаним національним інтересам України, наприклад: свободи совісті, відкритості, толерантності тощо. Позитивним кроком у цьому напрямі було ухвалення влітку 2014 р. змін до Закону України "Про вищу освіту", якими передбачена можливість державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання осіб, які на день набрання чинності цим Законом здобули освіту, захистили дисертації на здобуття наукових ступенів та отримали вчені звання у вищих духовних навчальних закладах.

Досить дискусійним залишається питання щодо можливих шляхів розвитку інституту релігієзнавчої експертизи. В Україні відсутня державна релігієзнавча експертиза, на відміну від багатьох пострадянських країн (Росії і Білорусі, Казахстану та ін.). На думку В. Титаренко, в цьому можна вбачати незаперечний демократичний поступ нашої країни, оскільки релігієзнавча експертиза повинна бути незалежною, а не державною, оскільки тоді стає можливим дотримання принципів незаангажованості і об'єктивності. Завдання забезпечення релігієзнавчої експертизи покладено в Україні на Міністерство культури, "за участю релігійних організацій та відповідних експертів" [11, с. 82]. Тим не менш, відсутність чітко регламентованої форми і процедури релігієзнавчої експертизи сприяють зростанню корупційних ризиків, а за окремих умов вона може стати обґрунтованим прийняттям конфесійно заангажованих рішень. Створення у 2012 р. Експертної ради з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій при Міністерства культури України дає певну надію, що це питання буде вирішено найближчим часом.

Серед можливих конструктивних форм взаємодії науки й релігії можна вже зараз визначити такі напрями:

- сферу освіти, яка є прикладом, природного, органічного взаємозв'язку знання і віри;
- створення релігійно-філософських товариств як постійно діючих дискусійних майданчиків для представників науки й релігії;
- співпраця наукових установ і міжконфесійних організацій під час публічного обговорення проектів законодавчих змін в сфері свободи совісті й релігії (віросповідання).

У період знаходження в зоні глобальної біфуркації роль самоорганізації виходить на перший план, тому слід особливо зауважити про принципову неможливість встановлення за релігійною сферою як складною соціальною системою довготривалого жорсткого контролю чи спроби силового визначення шляху її розвитку з боку держави [4]. Політичне управління взаємодією

науки і релігії може розглядатися лише як сприяння діючим у цій сфері тенденціям розвитку [5].

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Постнекласична наука дозволяє пояснити складні явища й процеси в суспільно-релігійній сфері України при дослідженні взаємовідносин науки й релігії. На наш погляд, основний акцент має бути приділено побудові публічній дискусії щодо суперечливих питань, коли б кожна сторона вищезазначених взаємовідносин у процесі діалогу мала достатні можливості висловити власну точку зору та відповідну аргументацію, якщо такого роду позиція не суперечить основним принципам демократичного суспільства. Цілком зрозуміло, що в рамках однієї статті важко охопити весь спектр можливих шляхів інтеграції науки і релігії у протидії викликам і загрозам національним інтересам, тому в подальших дослідженнях необхідно більше уваги приділити розкриттю різних аспектів взаємовідносин цих соціальних інститутів.

Література:

1. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій / С. Гантінгтон. — К.: АСТ, 2005. — 263 с.
2. Ганяк В.Й. Еволюція метафізики соціалізму — шлях від конвергенції до синтезу науки і релігії / В.Й. Ганяк // *Філософія науки: традиції та інновації*. — 2012. — № 1 (5). — С. 42—47.
3. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія / І. Здіорук. — К.: Знання України, 2005. — 552 с.
4. Козлова О.Н. Социальная интеграция как движение в зоне бифуркации / О. Н. Козлова // *Глобализация: синергетический подход*. — М.: РАГС, 2002. — С. 125—129.
5. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. — М.: Яз. рус. культуры, 2000. — 223 с.
6. Осборн Р. Цивилизация. Новая история западного мира / Р. Осборн. — М.: АСТ, 2010. — 786 с.
7. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // *Вопр. философии*. — 1991. — № 6. — С. 46—57.
8. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник / Г.П. Ситник. — К.: НАДУ, 2012. — 544 с.
9. Скотний В.Г. Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному / В.Г. Скотний. — Дрогобич: Вимір, 2004. — 348 с.
10. Степин В.С. Философия и эпоха цивилизационных перемен / В.С. Степин // *Вопр. философии*. — 2006. — № 2. — С. 16—26.
11. Титаренко В. Методологічні особливості релігієзнавчої експертизи як механізму регулювання відносин в суспільстві. Релігія та соціум. Міжнародний часопис / В. Титаренко. — Чернівці: Чернівецький нац.ун-т, 2013. — С. 78—85.
12. Gawor L. Szkice o cywilizacji Wydawn / L. Gawor. — Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. — 184 s.
13. Melamed Y. Spinoza's 'Theological-Political Treatise': A Critical Guide / Yitzhak Y. Melamed, Michael A. Rosenthal. — Cambridge University Press, 2010. — 310 p.
14. Elkner J., *Spiritual Security in Putin's Russia, History and Policy* (2005) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/spiritual-security-in-putins-russia>
15. *Securitising Russia: The Domestic Politics of Vladimir Putin* / Edwin Bacon, Bettina Renz, Julian Cooper. — 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?isbn=0719072247>

References:

1. Hantinton, S. (2005), *Zitkennia tsyvilizatsij* [The Clash of Civilizations], AST, Kyiv, Ukraine.
2. Haniak, V. J. (2012), "Evolution sotsynian metaphysics — the path of convergence to the synthesis of science and religion", *Filosofiiia nauky*, vol. 1 (5), pp. 42—47.
3. Zdiork, S. (2005), *Suspil'no-relihijni vidnosyny: vyklyky Ukraini XXI stolittia: monohrafiia* [Socio-Religious Relations: Challenges of the XXI century Ukraine], Znannia Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
4. Kozlova, O. N. (2002), "Social integration as a movement in the bifurcation zone", *Hlobalyzatsyia, synerhetycheskyj podkhod* [Globalization: a synergistic approach], RAHS, Moscow, Russia, pp. 125—129.
5. Moiseev, N. N. (2000), *Sud'ba tsyvylyzatsyy. Put' razuma* [The fate of civilization. Mind path], Yaz. rus. kul'tury, Moscow, Russia.
6. Osborn, R. (2010), *Tsyvylyzatsyia. Novaia ystoriia zapadnoho myra* [Civilization. A new history of the western world], AST, Moscow, Russia.
7. Pryhozhyn, Y. (1991), "Philosophy of instability", *Vopr. Fylosofyy*, vol. 6, pp. 46—57.
8. Sytnyk, H. P. (2012), *Derzhavne upravlinnia u sferi natsional'noi bezpeky (kontseptual'ni ta orhanizatsijno-pravovi zasady)* [Public administration in the field of national security (conceptual, organizational and legal basis)], NADU, Kyiv, 544 p.
9. Skotnyj, V. H. (2004), *Filosofiiia osvity: ekzys-tentsiia irratsional'noho v ratsional'nomu* [Philosophy of education: the existence of the irrational in rational], Vymir, Drohobych, Ukraine.
10. Stepin, V. S. (2006), "Philosophy and the era of civilizational change" *Vopr. Fylosofyy*, vol. 2, pp. 16—26.
11. Tytarenko, V. (2013), "Methodological expertise features of religion as a mechanism for regulating relations in society", *Relihiia ta sotsium. Mizhnarodnyj chasopys*, Chernivtsi National University, pp.78—85.
12. Gawor, L. (2009), *Szkice o cywilizacji* [Sketches of civilization], Wydawn, Uniwersytetu Rzeszowskiego, Poland.
13. Melamed, Y. and Rosenthal, M. (2010), *Spinoza's 'Theological-Political Treatise': A Critical Guide*, Cambridge University Press, UK.
14. Elkner, J. (2005), "Spiritual Security in Putin's Russia, History and Policy", [Online], available at: <http://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/spiritual-security-in-putins-russia> (Accessed 1 Nov 2016).
15. Bacon, E. Renz, B. and Coper, J. (2006), "Securitising Russia: The Domestic Politics of Vladimir Putin", [Online], available at: <http://books.google.com.ua/books?isbn=0719072247> (Accessed 1 Nov 2016).

Стаття надійшла до редакції 12.01.2017 р.